

УДК 159.922.73

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ СІМЕЙНИХ ВЗАЄМИН НА РОЗВИТОК ДИТИНИ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Пасічник А.А., к. психол. н.,
старший викладач кафедри педагогіки та психології
Педагогічний інститут
Київського університету імені Бориса Грінченка

У статті представлено результати емпіричного дослідження психологічних особливостей впливу сімейних взаємин на розвиток дитини старшого дошкільного віку.

Ключові слова: *емоційні переживання дітей старшого дошкільного віку, довільна поведінка дітей старшого дошкільного віку, батьківсько-дитячі стосунки.*

В статье представлены результаты эмпирического исследования психологических особенностей влияния семейных взаимоотношений на развитие ребенка старшего дошкольного возраста.

Ключевые слова: *эмоциональные переживания детей старшего дошкольного возраста, произвольное поведение детей старшего дошкольного возраста, родительско-детские отношения.*

Pasichnik A.A. PSYCHOLOGICAL IMPACT FEATURES FAMILY RELATIONSHIPS ON CHILD DEVELOPMENT PRESCHOOL

The article of empirical research of psychological peculiarities of the influence of family relationships on a child's development under school age.

Key words: *emotional distress preschool children, arbitrary behavior of preschool children, parent-child relationships.*

Постановка проблеми. Батьківсько-дитячі стосунки як підсистема стосунків сім'ї являє собою безперервну, тривалу й опосередковану віковими особливостями стосунку дітей та батьків. Унікальність цієї підсистеми полягає в тому, що в основі стосунків є близькість, що становить надзвичайну виховну цінність і характеризується неповторністю інтимних зв'язків вихователя та вихованця, глибоким особистісним контактом між ними. Це зумовлює ефективність спілкування, його виховну силу, сприяє інтенсивності, міцності й глибині засвоєння дитиною у процесі наслідування та співпереживання моральних позицій батьків, що виявляються у їхніх звичках, судженнях та оцінках, у ставленні до інших людей, суспільних подій тощо, в особливій чуттєвості, налаштованості дитини на батьківський вплив, їхні установки, пов'язані з поведінкою дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні вчені-психологи (В.У. Кузьменко [1, с. 354], Т.С. Піроженко [2, с. 120]) стверджують, що батьківсько-дитячі стосунки як підсистема стосунків сім'ї проявляється у безперервних, тривалих і опосередкованих віковими особливостями стосунках дітей та батьків. Встановлено, що основними параметрами таких стосунків є характер емоційного зв'язку між батьками та дітьми: емоційне прийняття або відкидання, емоційна близькість або віддаленість, батьківський контроль і автономія

дитини (О.Ю. Хартман [4, с. 168]). Також сім'я відіграє провідну роль у розвитку довільної поведінки дошкільника, оскільки дитина наслідує батьків і переносить на себе систему батьківських стосунків, норми поведінки батька і матері (А.А. Теплюк [3, с. 44]).

Постановка завдання. Мета статті – емпіричне вивчення психологічних особливостей впливу сімейних взаємин на розвиток дитини старшого дошкільного віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідженням було охоплено 100 повних родин, які склалися із 200 дорослих обох статей і 100 дітей. Означений контингент утворив вибірку для реалізації пошуково-пілотажного етапу дослідження. Базою дослідження були Глухівський дошкільний навчальний заклад (ясла-садок) «Чебурашка», Глухівський дошкільний навчальний заклад (центр розвитку дитини) «Світлячок» та дошкільний навчальний заклад (ясла-садок) комбінованого типу «Лісова казка» м. Бровари Київської області.

Основним методом дослідження було спостереження за психологічними особливостями емоційних переживань та довільної поведінки дошкільників у процесі батьківсько-дитячої взаємодії.

У Таблиці 1.1 знаком «+» позначено позитивні вияви емоційних переживань та довільної поведінки старших дошкільників, що оцінювалось у 1 бал, а знаком «-» – негативні вияви емоційних переживань та

довільної поведінки старших дошкільників, що оцінювалося в 0 балів.

Отже, спостереження за батьківсько-дитячою взаємодією здійснювалося під час ранкового приходу дітей до дошкільного навчального закладу з батьками, під час повернення додому, прогулянки, святкових заходів, батьківських вікторин разом із дітьми. Прояв довільної поведінки ми спостерігали під час всіх режимних моментів у ДНЗ, занять, ігор, розваг. Не винятком було спостереження в умовах сім'ї, але тільки з дозволу батьків (зі 100 сімей отримано дозвіл від 57 сімей).

Спостереження розпочиналось із самого виходу батьків та дітей із будинку і до приходу в дошкільний навчальний заклад (враховували і прогулянку з ними). Звернули увагу, що більшість батьків та дітей дуже поспішають до ДНЗ. У зв'язку із цим ходьба перетворюється в біганину і викликає негативні емоції як у дитини, так і в батьків. Спілкування зводиться до мінімуму слів: «давай швидше», «де ти там є, <...> я на роботу запізнююсь через тебе», «я тобі говорила, що треба було раніше підніматися з ліжка». Відповідно, дитина у пригніченому стані біжить за дорослим. Коли ми включа-

Таблиця 1.1

Результати спостереження за емоційними переживаннями та довільною поведінкою старших дошкільників (n=100 дітей: 100%)

№	Спостереження за особливостями емоційних переживань дитини старшого дошкільного віку	%	%	Спостереження за особливостями прояву довільності дитини старшого дошкільного віку
1	Які емоції проявляє дитина під час ранкового приходу до ДНЗ із батьками та під час повернення додому?	«+» 91 «-» 9	«+» 23 «-» 77	Як поводить дитина, якщо в неї щось не виходить?
2	Який емоційний стан у дитини переважає під час розмови з батьками?	«+» 89 «-» 11	«+» 22 «-» 78	Як поводить дитина в ситуації вибору, прийняття рішення?
3	Який емоційний стан притаманний дитині під час згадування батьків?	«+» 95 «-» 5	«+» 33 «-» 67	Який характер та кількість звертань за допомогою?
4	Як часто діти переживають моменти справжньої радості?	«+» 24 «-» 66	«+» 23 «-» 77	Який характер вияву ініціативних дій?
5	Чи часто дитина співпереживає з батьками?	«+» 25 «-» 75	«+» 46 «-» 54	Чи досягається якісне виконання процесу та результату діяльності?
6.	Чи часто ображається дитина на своїх батьків?	«+» 78 «-» 22	«+» 24 «-» 76	Які відмінності якості в різних видах діяльності?
7	Якими засобами відстоює свої інтереси?	«+» 42 «-» 58	«+» 2 «-» 98	Чи рівномірно проявляється активність дитини в різних видах діяльності?
8	Які емоційні переживання простежуються в ігровій діяльності?	«+» 88 «-» 12	«+» 23 «-» 77	Як розвинені відповідні навички, необхідні для реалізації діяльності?
9	Чи змінюється емоційний настрій під час доби?	«+» 100 «-» -	«+» 25 «-» 85	Чи впевнена дитина в успішному виконанні розпочатої справи?
10	Чи використовує дитина емоцію як вимогу?	«+» 88 «-» 12	«+» 24 «-» 66	Ким визначається мета діяльності?
11	Чи сумує дитина за своїми батьками під час їх відсутності?	«+» 13 «-» 87	«+» 34 «-» 66	Чи є спроби самооцінювання? Який характер вони мають?
12	Чи здатна дитина заспокоїти іншу дитину?	«+» 66 «-» 34	«+» 53 «-» 47	Чи досягається поставлена мета або позитивний результат діяльності?
13	Чи схильна дитина до афективних станів?	«+» 87 «-» 13	«+» 21 «-» 79	Як поводить дитина, коли виникають конфліктні ситуації з іншими дітьми?
14	У яких ситуаціях дитина проявляє щирі емоції?	«+» 98 «-» 2	«+» 44 «-» 56	Що саме зумовлює старанність дитини?
15	Які емоційні стани переважають у дитини під час ігрової та пізнавальної активності?	«+» 67 «-» 33	«+» 45 «-» 55	Яким заняттям дитина надає перевагу: тим, що потребують ініціативи, або тим, де немає потреби проявляти творчий підхід?

лись у такий похід, поведінка батьків трішки була інакшою. Біганини не було і батьки намагалися спілкуватися з дитиною. Здебільшого ми спостерігали за взаємодією матусь із дитиною. Але могли спостерігати за приходом до садочка дітей і з татами.

Ми помітили, що діти батькові розповідають усі свої спогади, переживання, які вони зібрали не за один день. На що батьки відповідали: «добре», «розберемось», «давай із мамою ти це вирішиш». Проте ми спостерігали і позитивну взаємодію, у якій батьки проявляють відкритий емоційний контакт із дитиною. Діти і батьки з піднесеним настроєм, задоволенням разом ідуть до ДНЗ і домовляються про те, що робитимуть тоді, коли дитина повернеться додому.

Не всі діти чекають вечірньої години, коли їх заберуть із ДНЗ, і реагують на появу батьків по-різному. Одні діти охоче з посмішкою зустрічають і розповідають одразу, що вони сьогодні робили протягом дня. Інші зустрічають батьків індиферентно. Вони проявляють байдужість, неціка-

вість до зустрічі з батьками. Можливо, це викликано відсутністю емоційного контакту з дорослим або образом.

Під час спостереження було важливо зрозуміти індивідуальні особливості емоційного досвіду дитини: які предмети та події викликають переживання найчастіше; наскільки вони тривалі та стійкі; у яких умовах вони послаблюються і зникають.

Для правильної орієнтації батькам важливо знати характер переживань дитини у відповідь на справжню невдачу, помилку, складності під час виконання нею практичних завдань. Як правило, діти реагують на них по-різному. Деякі у процесі того, як не справляються із завданням, здаються пасивними, в'ялими, байдужими, їхні дії стають одноманітними, зовсім не продуктивними, вони відмовляються продовжувати роботу. В інших дітей під впливом невдач виникає стійке негативне ставлення до діяльності з елементами агресивних реакцій, які спрямовані на виконувані дії, предмети (дитина починає кидати деталі

Таблиця 1.2

**Результати спостереження за батьківсько-дитячими стосунками
(n=100 дітей: %; n=100 батьків)**

№	Спостереження за особливостями батьківсько-дитячих стосунків	%
1	Який характер емоційного спілкування між батьками та дітьми спостерігається під час ранкового та вечірнього відвідування ДНЗ?	«+» 75 «-» 25
2	Чи вживають батьки до дитини слова похвали, заохочення, схвалення?	«+» 45 «-» 55
3	Чи запитують у дитини про її успіхи та невдачі?	«+» 68 «-» 32
4	Чи здатні батьки сприймати емоційний стан дитини?	«+» 41 «-» 59
5	Чи проявляють батьки до дитини співпереживання та емпатії?	«+» 72 «-» 28
6	Чи виявляють батьки емоційну підтримку, орієнтовану на стан дитини?	«+» 63 «-» 37
7	Чи прагнуть батьки до позитивного характеру спілкування з дитиною?	«+» 69 «-» 31
8	Чи спостерігається близький емоційний контакт батьків із дитиною?	«+» 42 «-» 58
9	Чи дозволяють батьки дітям проявляти самостійність?	«+» 76 «-» 24
10	Чи знають батьки про дитячі вподобання та інтереси?	«+» 76 «-» 24
11	Який характер взаємодії дитини з батьками під час святкових заходів у ДНЗ?	«+» 82 «-» 18
12	Який характер стосунків дитини з батьками спостерігається під час прогулянки?	«+» 31 «-» 69
13	Чи наявне емоційне схвалення з боку батьків практичних досягнень дитини?	«+» 38 «-» 62
14	Чи спрямоване спілкування батьків із дитиною на формування співпереживання та емоційний відгук?	«+» 43 «-» 57
15	Чи проявляють батьки до дитини «справжні» емоції та почуття?	«+» 44 «-» 56

та ін.). Внаслідок цього, як правило, настає спад активності, припиняються спроби завершити діяльність. У таких випадках дитина починає монотонно повторювати: «Я не можу», «А я все одно не можу спробувати», «Все одно не вийде!».

Неприємні емоційні переживання, які пов'язані з невдалими спробами виконати завдання, зберігалися у деяких дітей тривалий час, сприяючи розвитку в них невпевненості у власних силах та почуття страху перед новими завданнями.

Небажання повторювати процедуру виконання однієї і тієї самої діяльності засвідчили, що негативні емоції дитини тривалий час не згасають, а дитина активно і свідомо уникає їх.

Часто ми спостерігали, що діяльність дітей, особливо в успішній дії, з успішними результатами, супроводжується яскравими, але не різкими переживаннями. У разі невдачі в них виникають бурхливі негативні потерпання, які перебивають причину та всі прояви позитивної поведінки.

Діти дуже чутливі до оцінки дорослого, оскільки вбачають у ній певне ставлення батьків до них. Характерною рисою при цьому є те, що діти сприймають оцінку глобально: вказівку на недоліки в діяльності або помилки вони часто сприймають за погане ставлення («Ти погано до мене ставишся», – каже дитина матері у відповідь на її зауваження щодо недобре виконаного доручення). І дуже важко пояснити батькам дитині, що це не одне і те саме: ставлення до неї і оцінка її роботи, її кількість і якість.

Проводячи дослідження, ми звернули увагу на формування емоційного клімату групи дітей під час прогулянки з батьками. Батьки насамперед мають помічати і заохочувати будь-які «паростки» позитивних проявів дітей стосовно один до одного: добрі наміри, почуття, вчинки, справи. Про них треба говорити виразно і широко, тоді як негативним проявам у стосунках приділяти увагу слід по-іншому.

Сприймання дітьми і дорослими того чи іншого негативного вчинку відбувається по-різному. Часто ми спостерігали за тим, коли одна дитина образила іншу за поведінкою дорослого і дітей, спрямованою на те, щоб засудити винуватця: відвести його до батьків, посварити, покарати. При цьому вся увага дітей концентрується на негативній поведінці («Навіщо ти це зробив? Навіщо ти її вдарив?»). Перед дітьми знову і знову розгортається вся ситуація вчинку з підкресленим негативним виявом ставлення дитини до однолітка.

Водночас у цьому «з'ясуванні ситуації» часто зовсім забувають про ображену ди-

тину або про неї пам'ятають тільки у зв'язку з порушенням норм поведінки (образив – треба вибачитися).

Однак ми спостерігали протилежний прийом: фіксація уваги дітей і дорослого не на винуватці, а на ображеній дитині. Дорослий жаліє ображеного, заспокоює, говорить лагідні слова. До такого емоційного виразу співдії та співчуття дорослий активно долучає інших дітей, спонукаючи їх проявити турботу і надати допомогу дитині. Про винуватця не забули, але увага дітей спрямована на усунення емоційного неблагополуччя однолітка. Ми спостерігали, як дорослий припиняв фіксувати свою увагу на винуватці, звертаючи свої дії і увагу на ображену дитину. Результатом такої зміни тактики дорослого було здивування дітей, які порушують поведінку, почуття незрозумілості того, що відбувається.

Але для багатьох дітей така зміна ставлення дорослого до негативних вчинків залишається не дуже помітною, оскільки раніше були сформовані інші звички вирішення конфлікту і виходу з нього.

Спостереження засвідчили, що найгостріші переживання дітей пов'язані з невдалими стосунками з дорослими, братами, сестрами та однолітками, де пригнічуються почуття гідності дитини. Такими були образливі дії і вислови дорослих, з якими діти намагаються гратися і з якими постійно конфліктують; невдача у рухливих або сюжетних іграх; переваги, які батьки надають іншим дітям.

Емоційне неблагополуччя, пов'язане зі складностями у спілкуванні з батьками, призводить до двох типів поведінки.

Перша група – діти неврівноважені, такі, які швидко збуджуються. Нестриманість емоцій часто стає причиною дезорганізації діяльності дитини. Під час виникнення конфліктів у різних ситуаціях взаємодії з однолітками емоції збудливих дітей отримують розрядження в бурних афектних проявах: спалахах гніву, голосному плачі, відчайдушній образі. У ряді випадків спостерігалися супутні вегетативні зміни: почервоніння шкіри, посилення потовиділення. Негативні емоції таких дітей можуть бути викликані як серйозними причинами, так і незначними. Хоча, швидко спалахуючи, вони і швидко згасають.

Пилип (6 років) у разі невдач у взаємостосунках з однолітками часто кричить і плаче. Винуватцями своїх бід він вважає однолітків, тоді як власні невдачі або не усвідомлює, або знаходить їм виправдання. Розглядаючи з батьками фотографію своєї групи, Пилип приязно розповідає про однолітків, але раптом згадує про ми-

нулі образи і вигукує: «Мене образив мій товариш Максим! Ніколи більше з ним не товаришуй!». Але насправді за будь-якої можливості намагається спілкуватися з Максимом та іншими дітьми.

Нестриманість емоцій, негативні афективні спалахи призводять до руйнування гри, до конфліктів, бійок із дітьми, а також до негативізму щодо чужого задуму, чужої думки. Однак такі прояви руйнують лише наявну ситуацію (гру, прогулянку тощо). Уявлення про дітей залишаються позитивними і не обмежують спілкування. Емоційне неблагополуччя цих дітей ситуативне і не призводить до утворення стійкої негативної позиції. Загалом у них переважає доброзичливе ставлення до однолітків та дорослих, прагнення до спільної гри. Ці діти схильні забувати образи і не надавати їм значення.

Друга група – діти переважно такі, які легко «гальмують», зі стійким негативним ставленням до спілкування. Як правило, образа, невдоволення, неприязнь надовго затримуються в їхній пам'яті, але у проявах негативних емоцій ця група дітей стриманіша, ніж перша.

Діти другої групи уникають спілкування. Може здатися, що вони байдужі до оточення, але наші спостереження за ними свідчать, як пильно, хоча здалека, спостерігають вони за подіями у групі та за стосунками інших батьків із власними дітьми.

Наприклад, Маринка бере участь в іграх на відстані, тільки споглядаючи. Вона стежить за правилами гри, емоційно реагує на хід гри. Але коли дорослий або діти кличуть її гратися, відвертається від них і ховається за дерево, продовжуючи спостерігати звідти.

Поза дитини, яка спостерігає поглядом зі сторони за зграйкою дітей, свідчить одночасно про інтерес дітей і готовність у будь-яку мить піти. Спроба матері долучити її до спільної справи групи викликає раптове відчуження, демонстрацію показної байдужості до всього, що маскує переляк та невпевненість у собі.

Деякі особливості внутрішнього світу дитини (наприклад, гостра вразливість тощо) можуть призвести до третього типу поведінки, яка суттєво відрізняється від двох попередніх.

Особливістю дітей третьої групи є наявність численних страхів. Потрібно відмітити нормальний прояв страху в дітей, який призводить до вияву емоційного неблагополуччя, пов'язаного зі складністю, нестій-

кістю внутрішнього світу дитини. За нормального емоційного розвитку страх буває пов'язаний із будь-якими предметами, тваринами, інколи з невизначеними ситуаціями, які лякають.

Висновки із проведеного дослідження. Результати спостереження засвідчили, що у більшості сімей (53%) переважає відкритий характер емоційного контакту. Діти проявляють позитивні емоційні стани під час згадування батьків чи зустрічі з ними, здатні до вербалізації своїх переживань та до розпізнання емоційно-почуттєвих станів своїх батьків. У таких сім'ях батьки здатні сприймати емоційний стан дитини та розуміють причини виникнення позитивних/негативних емоційних переживань дитини, співпереживають та надають емоційну підтримку, орієнтовану на стан дитини. Відповідно, у дітей проявляється ініціативність та відповідальність за свої дії, рішення, вчинки та вміння співвідносити вчинок і емоцію з аналізом хороших чи поганих дій.

У 27% сімей переважає закритий емоційний контакт. У дітей превалюють негативні емоційні переживання під час зустрічі з батьками. Причиною цього є нездатність батьків сприймати емоційний стан дитини та відсутність розуміння причин виникнення позитивних/негативних емоційних переживань дитини. Простежується нездатність батьків надати емоційну підтримку, орієнтовану на стан дитини. Відповідно, у таких дітей не виникає безпосереднє бажання проявити ініціативу та відповідальність за свою дію.

Отже, проведене дослідження підкреслює актуальність зазначеної проблеми та складає перспективи подальших розвідок із формування тренінгової роботи з батьками щодо оптимізації сімейних взаємин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кузьменко В.У. Розвиток індивідуальності дитини 3–7 років : [монографія] / В.У. Кузьменко. – К. : НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2005. – 354 с.
2. Піроженко Т.О. Сучасні діти – відображення цінностей дорослого світу : [методичні рекомендації] / [Т.О. Піроженко, С.О. Ладивір, К.В. Карасьова та ін.] ; за ред. Т.О. Піроженко. – К. ; Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. – 120 с.
3. Teplyuk A.A. Diagnosis emotional feelings preschool age children in terms family / A.A. Teplyuk // Europäische Fachhochschule. European Applied Sciences. – 2015. – № 4. – P. 44–46.
4. Хартман О.Ю. Виховуємо дитину – зростаємо як батьки : [навч.-метод. посібник] / Т.О. Піроженко, О.Ю. Хартман. – Тернопіль : Мандрівець, 2014. – 168 с.